

- सहकारी उद्योगांचे योगदान आणि सद्यस्थिती -

प्राचार्य डॉ. पी.बी.कुलकर्णी (संस्थापक चेअरमन)

विद्यमान व्हाईस चेअरमन

श्री दत्त नागरी सहकारी पतसंस्था मर्यादित., इस्लामपूर

जि.सांगली. मो. 9890660023 e-mail – dnsp.islampur@gmail.com

भारतीय अर्थव्यवस्थेने स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर नियोजित अर्थव्यवस्था स्विकारली आहे. अर्थव्यवस्थेच्या सर्वांगीण विकासासाठी सरकारने मिश्र अर्थव्यवस्थेचा अवलंब केला आहे. अर्थव्यवस्थेने सहकारी अर्थव्यवस्था स्वीकारताना भांडवलशाही अर्थव्यवस्था आणि समाजवादी अर्थव्यवस्था यांचा सुवर्णमध्य अमलात आणला आहे. सहकारी चळवळीची जर पार्श्वभूमी विचारात घेतली तर भारतातील सहकारी चळवळ ही सर्वसामान्य माणसांसाठी (**Weaker Sections**) सुरु केली गेली असे म्हटले तर वावगे ठरू नये. मूलतः भारतातील सहकारी चळवळ शासन प्रणित (**Government Oriented**) होती. कालानुरूप आणि विशेषतः १९९१ च्या नवीन आर्थिक धोरणाने त्यात काही महत्वपूर्ण बदल झाले. परंतु सावकार, सराफ, महाजन आणि अति धनिक लोकांच्या कचाट्यातून सर्वसामान्य शेतकऱ्याची सुटका करण्यासाठी, पिळवणूक थांबविण्यासाठी ही चळवळ घट्ट पाय रोवून उभी राहिली. १९०४,१९१२,१९१९,१९२५ आणि यासारखे अनेक कायदे ह्या चळवळीला पुष्टी देणारे होते. प्रथम प्राथमिक शेती पतसंस्था, दूधसंस्था, बिगरशेती पतसंस्था, सहकारी बँका, साखर कारखाने अशा सहकारी संस्थांच्या माध्यमातून भारतात आणि प्रामुख्याने महाराष्ट्र, गुजरात, तामिळनाडू, कर्नाटक अशा राज्यातून सहकारी चळवळीची तळागाळापर्यंत जावून प्रगतीची गंगा घरोघरी वाहू लागली. त्यामुळे भारतातील सहकारी चळवळ जागतिक स्तरावरील सर्वात मोठी चळवळ म्हणून मान्यता पावली.

भारतातील सहकारी चळवळीची आर्थिक विकासातील भूमिका, आर्थिक नियोजनातील योगदान, राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाढ, रोजगार वाढ, राहणीमानात सुधारणा, विपणन व्यवस्थेत सुधारणा, शेती सुधारणा, ग्रामीण विकास, पाणी पुरवठा, पत पुरवठा, या आणि यासारख्या अनेक सुधारणांचा आणि सोयींचा स्रोत सहकारी चळवळ आहे. भारतीय सहकारी चळवळीच्या आर्थिक विकासात सहकारी कायद्याचाही सहभाग आहे. नुकत्याच झालेल्या ९७ व्या घटना दुरुस्तीने सहकारातील मरगळ दूर करून तिला नवीन शतकाकडे वेगाने, कार्यक्षमतेने नेणेचे कार्य केले आहे. यात वार्षिक सर्वसाधारण सभांसाठीची उपस्थिती, क्रियाशील, अक्रियाशील सभासद, सभासदांचा वाढता सहभाग यावर भर देण्यात आला आहे. संचालक, त्यांचे अधिकार, कर्तव्ये आणि समुदायाप्रती निष्ठा याची नव्याने चर्चा होऊ घातली आहे. हा बदल सकारात्मक सकारात्मक वाटतो. आर्थिक विकासात सहकारी चळवळीचा दृष्टिकोन सकारात्मक असणे म्हणजे दुर्बल घटकांना मदत, आर्थिक विषमता कमी करणे, शेती आणि ग्रामीण विकास, एकसंघ समाजाची निर्मिती, दुग्ध व्यवसायाद्वारे धवलक्रांती, विपणन आणि वितरण व्यवस्था, ग्राहक चळवळीद्वारा मार्गदर्शन, बचत आणि भांडवल संचय, मक्तेदारीवर नियंत्रण, शेती आधारित प्रक्रिया उद्योगांचा विकास, लोकशाही नियोजनाद्वारे प्रगती, लेखापरीक्षण मार्गदर्शन यांना नियोजनाद्वारे सहकारी चळवळ चालना देवू शकते.

भारताने सहकारी चळवळीचे शतक पूर्ण केले असून जागतिक सहकारी चळवळीने दीड शतक पूर्ण केले आहे. सध्या जागतिकीकरणाचे वारे वहात असताना सहकारी चळवळही विश्वव्यापी चळवळ बनली आहे. सहकार अयशस्वी झाला तरी तो यशस्वी झालाच पाहिजे म्हणून सहकारातील अध्वर्यू प्रामाणिकपणे मोलाचे प्रयत्न करीत आहेत आणि त्याला यशही येत आहे.

त्यामुळे सहकारी चळवळ लोकाभिमुख बनली पाहिजे. सहकारी चळवळ स्वयंभू आणि सक्षम बनली पाहिजे. कारण सहकारी चळवळीला मूलाधार हा जनाधार आहे.सहकारात अत्यंत महत्वाची बाब म्हणजे आर्थिक शिस्त. कारण तो सहकारी चळवळीचा पाया आहे. ज्यांचा पाया राखीव निधी, भागभांडवल, टेवी, अन्य निधी या मार्गाने दृढ आहे. त्या सहकारी संस्था कातळासारख्या स्थितप्रज्ञतेने उभ्या आहेत. त्यांचा दोलासमान होण्याचा प्रश्नच निर्माण होत नाही. अर्थातच सहकार सर्वोत्तम आहे असे नाही. पण ते सर्व मानवच निर्मित आहे. सहकारातील दोष हे सहकाराचे नसून ते सहकारी सहकारी चळवळ राबविणाऱ्यांचे आहेत. सहकारी चळवळीच्या पाण्यात तुम्ही कोणते रंग मिसळता यावर सहकारी चळवळीची दिशा आणि दशा अवलंबून आहे. अन्यथा ती स्वच्छ स्फटिकासारखीच आहे. सहकारी चळवळीतील दोष दूर करून तिला सक्षम बनविणे हे सहकारी चळवळीत मनुष्यबळापुढील आव्हानच आहे. यासाठी १९९५ नंतर पुनर्निर्धारित केलेल्या आणि सर्वानुमते मान्य करण्यात आलेल्या सहकाराच्या आधुनिक मूलतत्त्वांचा व्यवहारात अवलंब करणे अगत्याचे आहे. त्यावर एक दृष्टिक्षेप टाकणे अनिवार्य आणि कालनुरूप महत्वाचे आहे.

१. ऐच्छिक आणि खुले सभासदत्व
२. सभासदांचे लोकशाही नियंत्रण
३. आर्थिक व्यवहारात सहभाग
४. स्वायत्तता आणि स्वातंत्र्य
५. सहकारी शिक्षण, प्रशिक्षण आणि माहिती
६. सहकारांतर्गत सहकार
७. सामाजिक बांधिलकी (जबाबदारी)

सहकारी तत्त्वप्रणाली तसेच कार्यप्रणाली ठरविण्यासाठी काही तत्त्वांचा मार्गदर्शक तत्त्वे म्हणून उपयोग करण्यात आला. परंतु सहकारी तत्त्वांची पुनर्मांडणी झाल्यामुळे सहकारी चळवळीला निश्चित दिशा मिळाली आणि प्रादेशिक पातळीवर सहकारी चळवळ विकसित झाली. २१ व्या शतकातील ही सहकारी मूलतत्त्वे सहकारी चळवळीला आर्थिक विकासात मानाचे स्थान मिळवून देतील. कारण सहकारी चळवळ ही आर्थिक आणि सामाजिक प्रगतीत महत्त्वाचे योगदान देऊ शकते. जगाचा आणि भारताचा इतिहास सहकारी चळवळ ही आर्थिक विकासाला पूरक आहे हेच सिद्ध करते. आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत सहकार ही अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावणारी स्वयंसिद्ध संघटन असलेली संस्था आहे. ती एक व्यवस्था असून त्या व्यवस्थेत आर्थिक विकास हा कळीचा मुद्दा आहे. आज जागतिक आर्थिक विकासात भारत सहाव्या क्रमांकावर आहे त्यात सहकारी चळवळीचे फार मोठे योगदान आहे.

सरकार आणि सहकारी चळवळ यांच्यातील परस्पर संबंधांचा जेव्हा विचार केला जातो तेव्हा विकसनशील देशांना सरकारी मदतीची आवश्यकता असते. भारतासारख्या खंडप्राय देशात प्रादेशिक, क्षेत्रिय आणि सभासदांतर्गत असमतोल असलेली सहकारी चळवळीतील परिस्थिती बदलणे यासाठी शासनाची भूमिका महत्त्वाची असते. त्यामुळे विकास योजनांची अंमलबजावणी, खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्रातील अनिष्ट स्पर्धा कमी करणे, लोकशाहीची मूल्ये रुजविणे, संपत्तीचे न्यायवाटप, स्पर्धेत टिकून राहणेसाठी संरक्षण यासाठी प्रोत्साहनासाठी, मार्गदर्शनासाठी, कायद्याच्या कठोर अंमलबजावणीसाठी याची गरज आहे. पण हे होत असताना सहकारी संस्थांचे परावलंबित्व वाढणे, सहकारी संस्था सरकारी बनणे, स्वायत्तता आणि स्वातंत्र्य धोक्यात येणे, वाढता राजकीय हस्तक्षेप होणे, परस्पर सहकार्याचे भावना नष्ट होणे, सहकारी चळवळीचे शुद्ध स्वरूप नष्ट होणे असे प्रतिकूल परिणाम होणार नाहीत याची खबरदारी घेणे आवश्यक आहे.

सहकारी चळवळीच्या यशापयशाचा विचार केला तर गेल्या पन्नास वर्षात सहकारी चळवळ ही विकासाभिमुख बनली होती. स्वस्तदराने कर्जपुरवठा, सेवाभावीवृत्तीस प्राधान्य, शेती विकासासाठी सहकाराचा वापर, मागणी पुरवठ्यातील समतोल साधणे, वितरण खर्चात बचत,

सहकारी चळवळीचे सामाजिक लाभ, सहकारी लोकराज्याची निर्मिती, सामाजिक तणावातून मुक्तता, सहकाराचे शैक्षणिक लाभ, नियोजनातील यश अशी सहकाराची आर्थिक विकासातील नियोजनातील भूमिका तिच्या यशस्वितेची गुरुकिल्ली आहेत. परंतु स्वयंस्फूर्तीचा अभाव, सहकार तत्त्वांच्या जाणिवेचा अभाव, सहकारातील असमतोल, पुरेशा निधीचा अभाव, सहकारी संस्थामधील राजकारण, सदोष नेतृत्व व व्यवस्थापन, जागरुक सभासदांचा अभाव, अकार्यक्षम सहकारी संस्थांचे वाढते प्रमाण, सदोष शासकीय दृष्टीकोन या आणि यासारख्या प्रमुख कारणांमुळे भारतातील सहकारी चळवळ सभासदांचे कल्याण साधून दुर्बल घटकांचे हित साधण्यात अपयशी ठरली आहे. त्याचबरोबर सभासदांमध्ये स्वावलंबन व काटकसरीच्या तत्त्वांचा अभाव सहकारी संस्थांतील समन्वयाचा अभाव, अप्रशिक्षित कर्मचारी वर्ग, कर्मचाऱ्यांना दिले जाणारे अपुरे वेतन, वाढता भ्रष्टाचार यामुळेही सहकारी चळवळीचे यश मर्यादित झाले आहे. या दोषांचा विचार व्हावा त्यासाठी सभासद, संचालक मंडळ, पदाधिकारी, सहकारी संस्थेचा कर्मचारी वर्ग व शासन या सर्व घटकांनी गांभिर्याने विचार करून सहकारी चळवळीतील दोषांचे निर्मूलन करणे आवश्यक आहे. देशातील सहकारी संस्थांची पुनर्रचना करताना वैद्यनाथन समितीने सांगितलेल्या काही शिफारसी विचारात घेतल्या जाव्यात. नव्या आर्थिक वातावरणात सहकारी चळवळच दुर्बल घटकांचे आर्थिक हितसंवर्धन करू शकते. जागतिकीकरणाला संकट न मानता इष्टापत्ती मानून त्याचा सामना केला पाहिजे. आपण जागतिकीकरणाच्या आव्हानाला सक्षमपणे सामोरे जाऊ शकतो.

नियोजनाच्या कालखंडात भारतात आणि प्रामुख्याने महाराष्ट्रात सहकारी चळवळीने सुवर्णकाळ अनुभवला आहे. महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीची प्रगती ही संख्यात्मक आणि गुणात्मक पातळीवर लक्षणीय झालेली आहे. त्यातील सहकारी उद्योगांचे योगदान आर्थिक विकासात मोलाची भर घालणारे आहेत. यात महाराष्ट्रातील सहकारी साखर कारखान्यांचे योगदान, प्राथमिक शेती सहकारी पतपुरवठा संस्थांचे योगदान, दुग्ध सहकारी संस्था, नागरी सहकारी बँकांचे आर्थिक विकासातील योगदान महत्त्वपूर्णच आहे. थोडक्यात सहकारी उद्योगांचे महाराष्ट्राच्या सहकारी चळवळीतील योगदान विचारात घेताना सहकारी प्रक्रिया संस्था, सहकारी विपणन संस्था, ग्राहक सहकारी संस्था, सेवा सहकारी संस्था, प्राथमिक शेती सहकारी पतसंस्था आणि यासारख्या अनेक औद्योगिक सहकारी संस्थांचे विकासातील योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. सर्व पंचवार्षिक योजनातून त्यांची संख्यात्मक आणि गुणात्मक योगदानाची उच्चस्तर पातळी दिसून येते. सहकार हे व्यक्तींचे संघटन आहे तसेच सहकारी संस्था हा एक उद्योग (**undertaking**) आहे. यांच्या योगदानात नपयापेक्षा सेवेला प्राधान्य आहे. कारण सभासदाबरोबरच त्या समाजाला सेवा पुरवितात. लोक सहभाग हा सहकाराचा मूलमंत्र आहे. सहकारी उद्योगांच्या योगदानाचा विचार करताना प्रामुख्याने स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न, रोजगार, ग्रामीण विकास, ग्रामीण संरचना, सिंचन, शिक्षण, आरोग्य आणि महिला सबलीकरण यात झालेला लक्षणीय बदल विचारात घेता येईल.

नवीन आर्थिक धोरणांमुळे १९९१ ते २०१० या कालावधीत सहकारी चळवळीत उलथापालथ झाली, स्थित्यंतरे झाली, मोडतोड झाली. महाराष्ट्रातील आणि सांगली, सातारा, कोल्हापूर जिल्ह्यातील सहकारी पतसंस्था आणि सहकारी बँक प्रणालीची या कालखंडातील परिस्थिती अनुभवली तर चांगल्या वाईट घटनांची प्रचिती येते. सहकारी पतपुरवठा व्यवस्थेला ग्रहण लागेल की काय अशी व्यवस्था निर्माण झाली. बँका, पतसंस्था बुडल्याचे किंवा अवसायनात येणेचे प्रमाण या कालखंडात सर्वाधिक आहे. परंतू बऱ्याच प्रमाणात सहकारी पतपुरवठ्यातील बँकांनी आपली पत, व्यवस्था फेररचना करून स्पर्धात्मक परिस्थितीला तोंड देवून सांभाळली. पण पतसंस्थांना आजही यातून पूर्णपणे बाहेर पडता आलेले नाही. सहकारी चळवळीचा सुवर्णकाळ सुरु असताना भविष्यकाळातील सहकारी चळवळीच्या अपयशाची बीजे रुजली की काय असा संभ्रम निर्माण झाला. यशात, विकासात एवढे मशगुल झालो की आपण प्रचंड चुका करत आहोत याचे भान विसरलो. त्यात नवीन धोरणाने चळवळीची दिशा बदलून दशा केली. सहकारी चळवळ तिच्या उद्दिष्टांपासून दूर गेली. सहकारी साखर कारखानदारी, नागरी सहकारी बँका, सहकारी पतसंस्था, प्राथमिक शेती

सहकारी पतसंस्था सर्वच ठिकाणी समाजातील लोकांचा विश्वास कमी होवू लागला आणि विदारक चित्र निर्माण झाले.

सहकारी संस्थामधील मोठे आर्थिक घोटाळे, भ्रष्टाचार, व्यावसायिक दृष्टिकोनाचा अभाव, कार्यक्षमतेकडे दुर्लक्ष, सत्ता रचनेत विशिष्ट घराणेशाही, सहकारी वित्त व्यवस्थेत सर्वच पातळीवर प्रचंड प्रमाणात थकबाकी आणि अलाभदायी मालमत्ता यांचे वाढलेले प्रमाण, सहकारी संस्थामधील आर्थिक व मानवी भांडवलाचा वापर, राजकीय सत्तास्पर्धेसाठी, कार्यक्षम आणि निस्पृह नवीन नेतृत्वाचा अभाव, चणचण, सहकारी चळवळीतील प्रादेशिक, क्षेत्रिय असंतुलन, आंतर सभासदीय असंतुलन (**Inter-member imbalance**) नवीन आर्थिकधोरण आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील बदलते परिणाम या दुष्टचक्रात आजचे सहकारी अर्थकारण वाटचाल करीत आहे. नव्याने सहकाराच्या व्यवस्थेची जुळणी आवश्यक आहे. सहकारी चळवळीच्या निकोप वाढीसाठी सुजाण, अभ्यासू, कार्यक्षम नेतृत्वाची गरज आहे. एकविसाव्या शतकातील आव्हाने पेलण्यासाठी स्वतःच सहकारी संस्थांनी सशक्त व कार्यक्षम बनले पाहिजे तरच त्यांची स्पर्धाक्षमता वाढेल. जर ही सहकारी चळवळ टिकवावयाची असेल तर आदर्श होण्यासाठी त्यात सभासद नेतृत्व, संचालक मंडळ, स्वयंशिस्त आणि सहकारी चळवळ दुर्बलांची, दुर्बलांसाठी आणि त्यांच्या हितांना प्राधान्य देणारी आहे याची जाणीव आणि सामाजिक भान असणे गरजेचे आहे. लोक सहभागाची चळवळ, **“एकमेका साह्य करू”** या स्वरूपात सहकारी चळवळीला पुढे नेणे, प्रगत करणे, वाढविणे, कार्यक्षम करणे या सर्वांची सद्यस्थितीला नितांत आवश्यकता आहे. कारण **“विना सहकार नाही उद्धार”**.

सहकारी चळवळीत सध्या अनेक अपप्रवृत्तींनी तोंड वर काढले आहे. त्याचा वेळीच बंदोबस्त झाला नाही तर शतकाहून अधिक काळ चाललेली सहकारी चळवळ खोल गर्तेत गेल्याशिवाय राहणार नाही. सहकारी आर्थिक संस्थांचा वापर राजकारणासाठी, वित्तिय साधनसामग्री आणि मानवी भांडवल उभे करण्याचे एक सोयीचे, गतीमान आणि प्रभावी साधन अशा गृहितांमुळे या सहकारी संस्थांमधून घराणेशाही, वशिलेबाजी, राजकारण आणि वाढता भ्रष्टाचार वाढत गेले. एकविसाव्या शतकाच्या सुरवातीला अकार्यक्षम व्यवस्थापन, तंत्रवैज्ञानिक मागासपण, भ्रष्टाचार, अतिरिक्त नोकरभरती यामुळे सगळी सहकारी अर्थव्यवस्था बदनाम झाली. सरकारच्या भांडवलाचा, हमीचा, कायद्याचा वापर उघडपणे राजकीय गरजेच्या निकषांवर होऊ लागला. त्यामुळे सहकारी संघटनांचा हेतू, तत्त्वे आणि व्यवस्था दुर्लक्षित झाले. १९९१ च्या आर्थिक धोरणामुळे तर उदारीकरण, खाजगीकरण व जागतिकीकरणाच्या वातावरणात सरकारचे सहकारी संस्थाप्रती असलेले उत्तरदायित्व एकदम कमी झाले. जागतिक व्यापार संघटनेच्या वातावरणात भारतीय उद्योग व व्यापार संस्थांचे व्यापारी संरक्षण नष्ट झाले. सहकारी चळवळीत दोष निर्माण होवून त्या तोटयात येवू लागल्या, बंद पडू लागल्या. सहकारी अर्थकारणाचे आकर्षण कमी झाले. सहकारी संस्थांचे खाजगीकरण सुरु झाले. सद्यस्थितीतील सहकारी चळवळीत ही खाजगीकरणाची मात्रा सहकारी चळवळीच्या मूळावर उठली की काय असा संभ्रम निर्माण झाला. सहकारी संस्थांचे सामाजिक महत्त्व कमी होऊ लागले. अलिकडील राजकीय सत्तांतरामुळे आणि राजकीय डावपेचांमुळे सहकारी अर्थकारण अधिक अडचणीत कसे येईल याचा विचार होऊ लागला.

आजच्या सहकारी चळवळीच्या सद्यस्थितीचा विचार करता सर्वात महत्वाची बाब म्हणजे सहकारी अर्थकारणासंबंधी फेरविचार, फेररचना आणि नवीन दिशा निर्माण होणेची गरज आहे. नोकरदार, कामगार, मध्यमवर्ग, लहान आणि असंघटित दुर्बल घटक यांच्या संरक्षणासाठी आज आणि भावी काळातसुद्धा सहकारी अर्थकारणाचा फेरविचार आवश्यक आहे. सहकारी आर्थिकक्षेत्र नव्याने स्वावलंबी उभे करण्यासाठी अनेक बाबी विचारात घ्याव्या लागतील. यात प्रामुख्याने भारतीय संविधानाच्या १७ व्या घटना दुरुस्तीची अधिक जलद कार्यवाही, पायाभूत रचनेच्या बांधकाम व वितरण क्षेत्रात सहकारी संस्थांचा प्रवेश, शासकीय हस्तक्षेपाचे किमानीकरण, माहिती तंत्रज्ञानाचा अधिक वापर, कर्मचारी भरतीचे संस्थेचे वाजवीकरण व किमान पात्रतेच्या अटी,

शेती व दूध उत्पादनासाठी सहकारी तत्वांचा वापर व व्यवस्थापन, सहकारी संस्थांचे व्यवसायिक व्यवस्थापन व स्पर्धात्मक वेतनरचना, सहकारी शिक्षण, प्रशिक्षण, संशोधनावर भर, राजकारण आणि सहकारी व्यवस्थापन यातील संबंधांचे किमानीकरण, सरकारी खरेदीमध्ये सहकारी संस्थांना प्राधान्य या आणि यासारख्या अनेक सुत्रांचा वापर केला तर आजची विदारक परिस्थिती बदलेल. नव्या जोमाने नवीन तंत्रज्ञानयुक्त अशा स्पर्धात्मक बाजारात सहकारी चळवळ दिमाखाने उभी राहिल.

समारोप -

सहकार चळवळीच्या सद्यस्थितीकडे दृष्टीक्षेप टाकताना संमिश्र भावना जाणवतात. संख्यात्मक आणि गुणात्मक प्रगतीची तौलनिक आकडेवारी देऊन सहकारी चळवळ कशी उत्तम पायावर उभी आहे हे सिद्ध करता येईल पण ते **100 %** निखळ सत्य असेल काय अशी शंका येते. त्याचे प्रमुख कारण सहकारी चळवळीकडे बघण्याचा दृष्टीकोन. कारण सर्वात महत्त्वाची बाब कोणती असेल तर तो दृष्टीकोनच निकोप, सकारात्मक, विकासात्मक, संरचनात्मक आणि विकासाभिमुख असला पाहिजे. भांडवलशाही अर्थव्यवस्था आणि समाजवादी अर्थव्यवस्थेतील उत्तम गोष्टींचा सुवर्णमध्य साधताना अपरिहार्यपणे त्यातील काही वाईट परिणाम (**ill effects**) येऊ लागले. त्यासाठी सहकाराकडे नवीन पण उदयोन्मुख नेतृत्वाची गरज भासेल. आजही या चळवळीपुढे अनेक नवनवीन आव्हाने येत आहेत. त्याला किती सक्षमपणे आपण सामोरे जातो यावर आजची आणि भविष्यातील सहकारी चळवळीची दिशा अवलंबून आहे. सहकारी चळवळीत नवीन तंत्रज्ञानाला स्वीकारणे हे आव्हानच आहे. तर शिक्षण प्रशिक्षणाचे अद्ययावत केंद्र निर्माण करणेसारखे आव्हान आहेच. नवीन नेतृत्व धडाडीचे नेतृत्व कार्यक्षम आणि विकासात्मक नेतृत्व हवे आहे. पण नवतरुणांचा अत्यल्प सहभाग ही बाब चिंताजनक आहे (**low level of involvement of young people**). खरे आव्हान तर पुढेच आहे. कायदेशीर बाबींची पूर्तता करणेसाठी आवश्यक असणारा महिला वर्गाचा सहभाग सोडला तर महिलांची सहभागातील उदासिनता लक्षणीय आहे. अनेक सहकारी संस्थातून आणि विशेषतः शेती पतसंस्थातून (**agricultural co-operative**) महिलांचा सहभाग नग्न आहे. ही उदासिनता आव्हान ठरावी इतकी महत्त्वाची बाब आहे. शेवटी मी एवढेच म्हणेन की “**Co-operatives may not be complete solution to the world’s problem, but they are certainly a significant part of the solution.**”

सौजन्य - महाराष्ट्र टाईम्स, (पूर्व प्रसिध्दी - बुधवार दिनांक १५ ऑगस्ट २०१८)

18.01.2019